

KONFERENCJA

*Jak odpowiadać na specjalne potrzeby
edukacyjne uczniów zdolnych
– elementy systemowych rozwiązań
w szkołach i placówkach*

Warszawa, 21 listopada 2012

Narzędzia do badania predyspozycji i uzdolnień dzieci i młodzieży- wyniki badań i perspektywy wdrożeń w szkołach

Jan Cieciuch
Natalia Cybis
Ewa Drop
Tomasz Rowiński

Konferencja współfinansowana przez Unię Europejską w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

Czym są zdolności? (1/2)

Definicje uzdolnień

Zdolności to:

„różnice indywidualne w funkcjonowaniu procesów poznawczych, angażujących takie funkcje, jak **pamięć, uwaga, a także obejmujących strategie rozumowania i przetwarzania informacji**” (Limont, 2010)

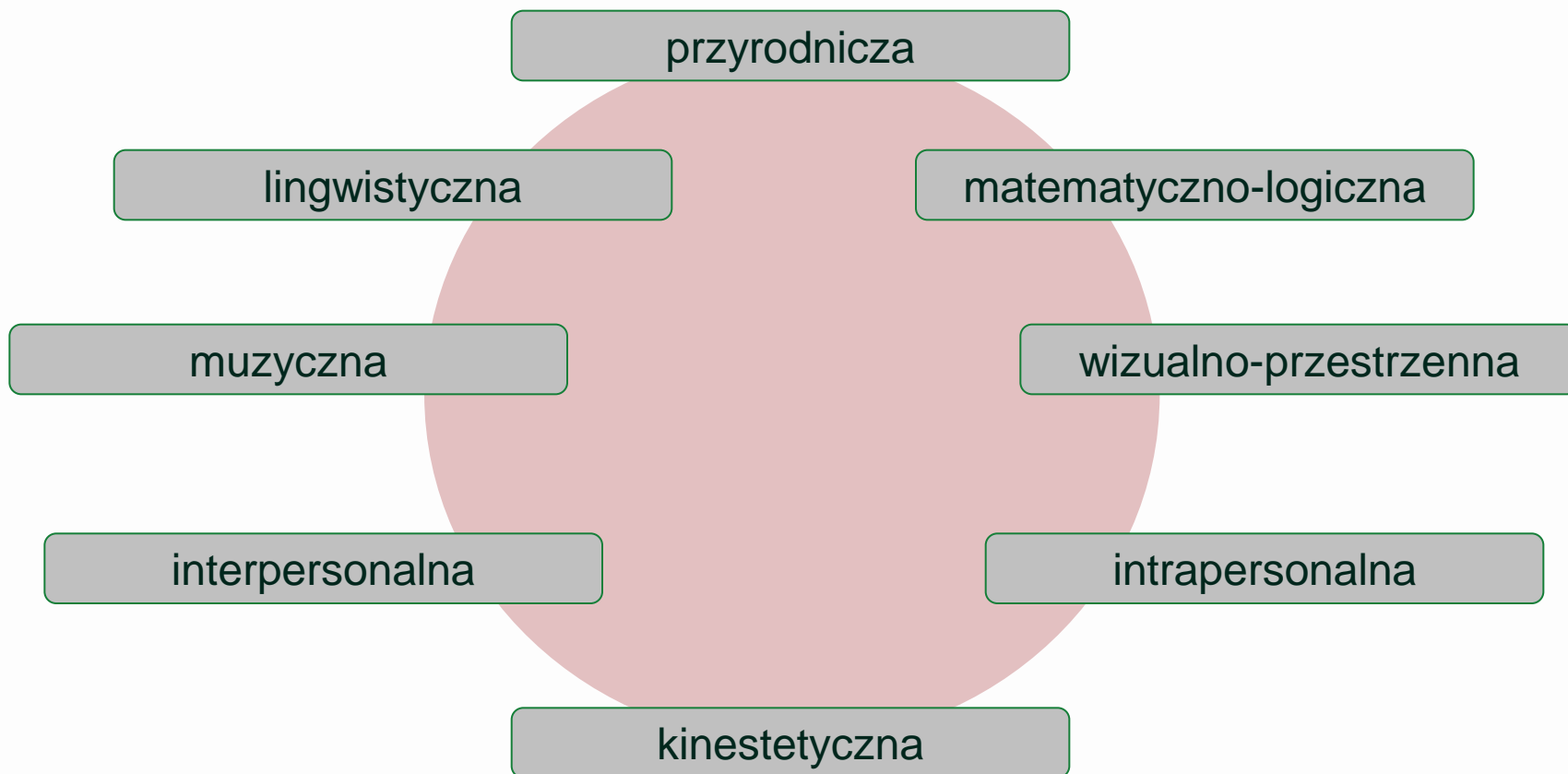
Edukacyjna definicja zdolności Marlanda:

“uzdolnione i utalentowane dzieci to te, które **mają predyspozycje do wybitnych osiągnięć**” (Sękowski, 2004)

Czym są zdolności? (2/2)

Obszary uzdolnień

Model Wielorakich Inteligencji H. Gardnera

Uczeń zdolny (1/6)

Charakterystyka

Uczniowie zdolni to złożone osobowości:

- posiadają ponadprzeciętne zdolności poznawcze lub uzdolnienia kierunkowe, **miewają jednocześnie deficyty** w innych obszarach (*asynchronia rozwojowa*)
- pochłonięci całkowicie swoimi pasjami, **bywają obojętni wobec podstawowych aktywności szkolnych**

W diagnozie konieczne jest uwzględnienie **osobowości, motywacji i sfery emocjonalnej** ucznia

Uczeń zdolny (2/6)

Charakterystyka

Uczniowie zdolni to „uczniowie, którzy **wymagają zróżnicowanych programów nauczania i dodatkowych możliwości** poza tymi, których dostarczają normalne programy szkolne” (Sękowski, 2004)

Celem diagnozy uczniów zdolnych **nie jest dopasowanie ich** do ram standardowej edukacji szkolnej, ale konstruowanie takich programów edukacyjnych, które umożliwią mu ekspresję ich potencjału.

Uczeń zdolny (3/6)

Charakterystyka

Dwie strony tego samego medalu - niektóre cechy ucznia zdolnego:

- szybko się uczy
- jest twórczy
- ma bogatą wyobraźnię
- ma wysublimowane poczucie humoru
- ma szerokie zainteresowania
- jego sądy są wnikliwe i głębokie

- bywa nadpobudliwy
- bywa nadwrażliwy na krytykę
- może mieć trudności w relacjach z innymi
- bywa niezorganizowany
- może być chwiejny emocjonalnie
- zdarza się, że ucieka w marzenia

Uczeń zdolny (4/6)

Charakterystyka

Uczeń zdolny to również uczeń *podwójnie wyjątkowy*

- Rozporządzenie MEN z 17 listopada 2010r. ws. zasad udzielania i organizacji pomocy psychologiczno – pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach
- Uczeń zdolny to uczeń o specjalnych potrzebach edukacyjnych

Brak identyfikacji deficytów ucznia zdolnego i pracy nad nimi rodzi ***Syndrom Nieadekwatnych Osiągnięć Szkolnych.***

Uczeń zdolny (5/6)

Charakterystyka

Syndrom Nieadekwatnych Osiągnięć Szkolnych

- uczeń osiąga **wyniki poniżej** swoich **możliwości** i oczekiwań otoczenia
- funkcjonuje w taki sposób, **jakby nie wykorzystywał swojego potencjału** / zdolności

Rekomendacje dla diagnozy:

- diagnoza motywacji
- diagnoza stanu emocjonalnego
- diagnoza środowiska ucznia

Uczeń zdolny (6/6)

Charakterystyka

Diagnoza motywacji ucznia

MOTYWACJA

- **wewnętrzna** (*interesuje mnie to, lubię to robić, jestem dumny ze swoich osiągnięć*)
- **zewnątrzn**a (*inni będą ze mnie dumni, będę nagradzany, zostanę pochwalony*)

Istnieje potrzeba **pracy nad motywacją ucznia przed objęciem go programem dla uczniów zdolnych** - w przeciwnym wypadku program będzie nieefektywny.

Udział w konkursach rozwija u małych dzieci motywację zewnętrzną (Uszyńska-Jarmoc, 2005).

Czym jest diagnoza? (1/2)

Istota diagnozy

DIAGNOZA *gr. diagnosis* oznacza rozpoznawanie, rozróżnienie

- chcemy na podstawie obserwowalnych wskaźników wnioskować o czymś, czego bezpośrednio być może nie widać
- diagnoza powinna być holistyczna: uwzględniać osobowość, zdolności, motywację i środowisko ucznia

Czym jest diagnoza? (2/2)

Podjęcia w diagnozie

DIAGNOZA

ilościowa

jak wypada na tle innych?
ile jest w stanie zrobić?

testy
kwestionariusze
oceny szkolne
konkursy

jakościowa

jak się zachowuje?
jak się czuje?
co myśli o..?
dlaczego?

obserwacja
wywiad
analiza portfolio

Diagnoza jakościowa (1/6)

Obserwacja

obserwacja - podstawowe narzędzie diagnostyczne nauczyciela

niestandaryzowana
(opisy, notatki, rejestracje
wideo i audio)

standaryzowana
(arkusze, dzienniki,
schematy)

możliwości

- pozwala na interpretację spostrzeżeń dotyczących funkcjonowania ucznia
- praktyka obserwacji zwiększa wrażliwość nauczyciela na sygnały płynące od ucznia

ograniczenia

- może być powierzchowna i zdystansowana
- ryzyko przedwczesnej interpretacji i sądów wartościujących

Diagnoza jakościowa (2/6)

Arkusze obserwacyjne

Arkusze obserwacyjne dla nauczycieli

- pozwalają na usystematyzowanie obserwacji
- opublikowane w Polsce arkusze obserwacyjne dla nauczycieli plasują się pomiędzy podejściem ilościowym a jakościowym
- narzędzia pozwalają oszacować procentowy lub punktowy wynik ucznia w danej skali, jednak nie można stwierdzić, czy jest on wysoki, czy niski - ze względu na brak norm
- **warto tworzyć arkusze, których pozycje nawiązują bezpośrednio do sytuacji diagnostycznej** (zachowania ucznia podczas określonych ćwiczeń, zadań, sytuacji spontanicznych lub kierowanych)

Diagnoza jakościowa (3/6)

Arkusze obserwacyjne

- Narzędzie Rozpoznania w Szkole Podstawowej Eby. Nauczycielski Formularz Rekomendacji (Eby , 1984)*
- Wskaźnik Eby zachowań znamionujących uzdolnienie. Ogólna lista cech (Eby, 1984)*
- Schemat obserwacyjna ogólna (Nowaczyk, 2001)**
- Nauczycielski kwestionariusz obserwacji umiejętności ucznia Laycocka (Laycock, 2004)**
- Zestaw kontrolny dla rodziców i nauczycieli “Zdolności dziecka” (Dyrda, (2007)***

* Eby, J.W., Smutny, J.F. (1998) *Jak kształcić uzdolnienia dzieci i młodzieży*. Warszawa: WSiP

** Guziuk- Tkacz, M. (2011) *Badania diagnostyczne w pedagogice i psychopedagogice*. Warszawa:

W.A. Żak

*** Dyrda, B. (2007) *Zjawiska niepowodzeń szkolnych uczniów zdolnych*. Kraków: Impuls

Diagnoza jakościowa (4/6)

Arkusze obserwacyjne

Przykład pytań z arkusza obserwacyjnego dla nauczyciela

Zestaw kontrolny dla rodziców i nauczycieli “Zdolności dziecka”

(Dyrda, (2007)

1. Czy dziecko łatwo i szybko się uczy?
2. Czy dziecko dobrze radzi sobie z zadaniami wymagającymi logicznego myślenia?
3. Czy dziecko używa nader bogatego słownictwa jak na swój wiek?
4. Czy dziecko jest twórcze i ma oryginalne pomysły?
5. Czy dziecko jest ciekawe świata, zadaje mnóstwo pytań i jest dociekliwe?

Diagnoza jakościowa (5/6)

Wywiad z uczniem

wywiad z uczniem

swobodny

(spontaniczne pytania,
bez szczegółowego
planu)

kierowany

(lista proponowanych
pytań)

mieszany

(częściowo zaplanowana
struktura)

- pozwala poznać postawy, opinie, wyobrażenia, uczucia ucznia
- jest wartościową metodą weryfikacji hipotez o funkcjonowaniu dziecka

rekomendacje

- w przypadku dzieci młodszych - nawiązanie kontaktu przez wspólną zabawę lub rysunek
- pytania otwarte, dające możliwość swobodnej wypowiedzi
- unikanie pytań sugerujących, powstrzymanie się od prezentowania swojej opinii i poglądów na temat uzdolnień ucznia

Diagnoza jakościowa (6/6)

Inne metody

nominacje rodzicielskie

- rodzice mogą być **pierwszym ważnym źródłem informacji** o mocnych stronach dziecka
- źródło wiedzy o **zachowaniach dziecka poza szkołą**
- rodzice czasami niedoszacowują lub przeceniają zdolności dziecka, dlatego należy łączyć tę metodę z innymi

portfolio

- analiza zebranych wytworów dzieci **pozwała śledzić postępy w ich rozwoju**
- pomaga szacować wzrost wiedzy i umiejętności
- może być źródłem informacji o sposobach radzenia sobie dziecka w różnych sytuacjach życiowych

Diagnoza ilościowa (1/2)

Metody

Testy i kwestionariusze

- dzięki normalizacji **umożliwiają porównywanie** wyników dzieci
- pomagają postawić trafną **diagnozę w oparciu o zweryfikowaną teorię**
- dobre narzędzia dają powtarzalne i obiektywne wyniki, **wpływ zewnętrznych czynników jest zminimalizowany**
- pomagają diagnozować **poziom** uzdolnień (nasylenie cechy)

Oceny szkolne i konkursy

- oceny szkolne **są głównie miarą zdolności do uczenia się** i umiejętności akademickich
- wyniki w konkursach w dużym stopniu zależą od sposobu przygotowania i poziomu samego konkursu

Diagnoza ilościowa (2/2)

Kwestionariusze i testy

Narzędzia stosowane w diagnozie zdolności powinny być zweryfikowane pod kątem ich wartości psychometrycznej.

Dobre narzędzie:

- Trafnie mierzy zdolności (diagnozuje i prognozuje zachowania)
- Daje powtarzalne wyniki (jest rzetelne)
- Ma **aktualne** normy

Problem aktualności dotyczy:

- Treści narzędzia (**współczesny język**, pozycje testowe odnoszą się do współczesnych realiów)
- Danych normalizacyjnych (*efekt Flynn*- średni iloraz inteligencji zmienia się na przestrzeni lat- **normy powinny być aktualizowane co dziesięć lat**)

Pomiar inteligencji (1/4)

Podejście ilościowe

Jak są zbudowane i co badają testy inteligencji?

- narzędzia te opierają się o **materiał niewerbalny** (figury, wzory, liczby) i **werbalny** (testy słownikowe, testy wiadomości)
- mierzą inteligencję ogólną i jej dwa podtypy:
 - inteligencję **płynną** (niezwiązaną z wykształceniem i wiedzą
 - testy niewerbalne)
 - inteligencję **skryształizowaną** (związaną z przyswojoną wiedzą
 - testy werbalne i arytmetyka)

Pomiar inteligencji (2/4)

Podjęcie ilościowe

Jaką wiedzę o uczniu zyskujemy stosując testy inteligencji?

- poznajemy **wrodzone możliwości poznawcze ucznia**: szybkość procesów umysłowych (rozpoznawanie relacji między obiektami, uczenie się nowych zasad i aplikowanie ich)
- poznajemy **zasób skrytalizowanej wiedzy**
- możliwa jest **różnicowa diagnoza** możliwości intelektualnych **w zależności od rodzaju materiału** (liczby, słowa, figury)

Ograniczenia testów inteligencji:

- nie są najlepszymi predyktorami osiągnięć (korelacje na poziomie umiarkowanym)
- są **wąską charakterystyką** potencjału badanej osoby

Pomiar inteligencji (3/4)

Podjęcie ilościowe

	SP	GIM	PONADGIM
Skala Inteligencji Wechslera dla Dzieci	X *	X	
Testy Matryc Ravena	X *	X	X
Diagnoza Możliwości Intelektualnych	X	X	
Diagnoza Możliwości Intelektualnych- 2	X *	X	
Krótką Skala Inteligencji	X *	X	
Bateria Testów APIS-P(R) <i>normy <10 lat</i>	X	X	X
Skala Dojrzałości Umysłowej Columbia	X *		
Międzynarodowa Wykonaniowa Skala Leitera	X *	X	
Zestaw Testów Uzdolnień	X	X	X
Test Rozumienia Słów <i>normy <10 lat</i>			X
Test Językowy Leksykon		X	X
Test Znajomości Słów	X	X	

* normy dla 6-latków

Pomiar inteligencji (3/4)

Podjęcie ilościowe

Podsumowanie

- dostępne w Polsce narzędzia **mogą być stosowane tylko przez psychologów**
- narzędzia są trafne i rzetelne, jednak **większość z nich wymaga aktualizacji norm** (niektóre normalizacje przeprowadzone ponad 15 lat temu) → diagnoza obarczona błędem
- wszystkie narzędzia do pomiaru inteligencji mają zamkniętą, komercyjną licencję
- narzędzia przygotowywane do publikacji, opracowane w ramach realizacji programów regionalnych i ponadregionalnych dot. edukacji uczniów zdolnych oraz prywatnych instytucji edukacyjnych: Skala Inteligencji i Rozwoju (IDS), Test Słów i Test Liczb (WS/ ZF-R, Neutralny Kulturowo Test Inteligencji (CFT 1-R; CFT 20-R; CFT 3)
- wciąż **potrzebna jest diagnoza wykraczająca poza wąski konstrukt inteligencji**, który obejmują w/w narzędzia.

Pomiar zdolności specjalnych (1/3)

Podjęcie ilościowe

Narzędzia diagnozujące zdolności specjalne **oparte są zazwyczaj o koncepcje z obszaru wielorakich inteligencji**, uwzględniające różne rodzaje zdolności.

Wśród narzędzi do diagnozy uzdolnień znajdują się **testy wykonaniowe i kwestionariusze samoopisowe**.

Pomocą dla nauczycieli w obserwacji uczniów mogą być skale obserwacyjne, które pomagają ocenić zachowanie dziecka w oparciu o charakterystykę posiadacza danego uzdolnienia

Pomiar zdolności specjalnych (2/3)

Podjęcie ilościowe

	SP	GIM	PONADGIM
Test Zdolności Językowych*		X	X
Test Umiejętności Muzycznych*	X	X	
Test Muzycznych Umiejętności Percepcyjnych*	X	X	
Średnia Miara Słuchu Muzycznego*	X		
Kwestionariusz Twórczego Zachowania KANH*		X	X
Rysunkowy Test Twórczego Myślenia**		X	X
Skala Postaw Twórczych vs Odtwórczych*	X	X	X

* narzędzie przeznaczone również dla nauczycieli

** narzędzie wyłącznie dla psychologów

Pomiar zdolności specjalnych (3/3)

Podejście ilościowe

Podsumowanie

- wystandaryzowanych **narzędzi do diagnozy zdolności specjalnych jest w Polsce bardzo niewiele** i dotyczą niewielkiego zakresu zdolności
- niektóre ze zdolności można częściowo diagnozować testami inteligencji (np. logiczno- matematyczne, przestrzenne, językowe), jednak będzie to diagnoza niepełna
- **dostępne narzędzia nie uwzględniają zazwyczaj potrzeb identyfikacji zdolności u najmłodszych uczniów szkół podstawowych**

Dobre praktyki (1/9)

Inne kraje

Stany Zjednoczone

- procedura diagnozy odbywa się głównie w szkole i prowadzona jest przez nauczycieli i doradców (pedagogów)
- narzędzia tworzone są przede wszystkim dla nauczycieli (np. Gifted Rating Scales)
- **arkusze dla nauczycieli są weryfikowane pod kątem wartości psychometrycznej** i porównywane z narzędziami dla specjalistów
- istnieje **wiele pracowni zajmujących się tworzeniem narzędzi** przeznaczonych na potrzeby edukacji

Dobre praktyki (2/9)

Inne kraje

Austria

- procedura diagnozy odbywa się głównie w szkole i prowadzona jest przez psychologów i nauczycieli
- wykorzystuje się wystandaryzowane narzędzia spełniające standardy psychometryczne oraz osiągnięcia szkolne
- *Austriackie Centrum Wspierania Rozwoju Zdolności i Badań nad Problematyką Zdolności* wspomaga nauczycieli w identyfikacji i diagnozie (specjalne kursy dot. diagnozy identyfikacji zdolności)

Dobre praktyki (3/9)

Inne kraje

Wielka Brytania

Trzy poziomy identyfikacji uczniów zdolnych

Poziom początkowy:

szkoła posiada własny system identyfikacji, ustaloną definicję, prowadzi rejestr uczniów zdolnych

Drugi poziom – rozwojowy :

praca z uczniami zdolnymi podlega corocznej ewaluacji i kontroli, prowadzone są programy w celu zapobiegania niepowodzeniom szkolnym uczniów zdolnych

Poziom trzeci – wzorcowy:

szkoła dysponuje wieloma sposobami identyfikacji uczniów zdolnych i utalentowanych, rejestr uczniów zdolnych jest poparty kompleksowym monitoringiem

Dobre praktyki (4/9)

Polskie programy unijne

DiAMEnT -Regionalny program wspierania uzdolnień dzieci i młodzieży (Małopolska)

System diagnozy:

- I etap – nominacja nauczycielska z wykorzystaniem arkusza nominacji
- II etap – pisanie testu diagnostycznego

Testy diagnostyczne projektowane dla trzech etapów kształcenia (IV-VI kl. sp., gimnazjum, szkoły ponadgimnazjalne).

1. Arkusz nominacji w zakresie kompetencji kluczowych:

- język angielski;
- matematyka;
- przedsiębiorczość;
- technologie informacyjno-komunikacyjne.

Dobre praktyki (5/9)

Polskie programy unijne

DiAMEnT - Regionalny program wspierania uzdolnień dzieci i młodzieży

2. Diagnoza uzdolnień kierunkowych:

2a. część przedmiotowa

bada osiągnięcia w zakresie danego przedmiotu:

- język angielski
- matematyka
- przedsiębiorczość
- technologie informacyjno-komunikacyjne

2b. część psychologiczna

bada predyspozycje kierunkowe ucznia w danym obszarze.

Dobre praktyki (6/9)

Rozwiązania krajowe- przykład szkoły podstawowej

Samorządowa Szkoła Podstawowa w Ostojowie (woj. świętokrzyskie)

Idea: każde dziecko jest zdolne, istnieją różne rodzaje inteligencji / uzdolnień

Metoda:

- regulamin szkoły został opracowany pod kątem rozwijania zdolności uczniów
- praca w zespole nauczyciel- rodzic- uczeń
- tworzenie profilu zdolności ucznia - na podstawie preferencji ucznia i wywiadu z rodzicami
- zespół pedagogiczny (nauczyciele i pedagog) prowadzi obserwację ucznia, uwzględniając profil jego zdolności

Dobre praktyki (7/9)

Rozwiązania krajowe- przykład szkoły podstawowej

Samorządowa Szkoła Podstawowa w Ostojowie (woj. Świętokrzyskie)

- w ramach nauczanych przedmiotów przystosowuje się ćwiczenia, zadania, a także pomoce dydaktyczne do stymulowania poszczególnych uzdolnień
- poranne zajęcia w świetlicy stymulują zdolności poznawcze, poprawiają pamięć i koncentrację, popołudniem odbywają się zajęcia relaksacyjne
- prowadzone są zajęcia pozalekcyjne rozwijające zdolności, a także zajęcia kompensacyjne (w tym terapia indywidualna i grupowa)

Dobre praktyki (8/9)

Rozwiązania krajowe - przykład szkoły podstawowej

Tworzenie profilu zdolności ucznia Samorządowa Szkoła Podstawowa w Ostojowie

1. Preferencje dziecka

- tworzona jest pula zdolności z opisującymi je stwierdzeniami, np.: "lubię rozwiązywać zagadki i wyciągać wnioski"
- każde ze stwierdzeń umieszczone jest na specjalnej tablicy i posiada swój koszyczek / kopertę
- dzieci umieszczają swoje inicjały na karteczkach przy każdym ze stwierdzeń, z którym się identyfikują
- wybory dzieci są rejestrowane i dołączone do puli danych o zdolnościach dziecka

Dobre praktyki (9/9)

Rozwiązania krajowe- przykład szkoły podstawowej

Tworzenie profilu zdolności ucznia Samorządowa Szkoła Podstawowa w Ostojowie

2. Wywiad z rodzicami

- rozmowa prowadzona jest w oparciu o charakterystykę poszczególnych uzdolnień
- rodzice pytani są o zachowania dziecka w sytuacjach pozaszkolnych, np.:

"czy dziecko dużo mówi, chętnie rozmawia, posługuje się bogatym słownictwem?",

"czy lubi bawić się mapami, układankami, labiryntami?",

"czy chętnie obserwuje obiekty i zjawiska przyrody?".

Rekomendacje (1/3)

Skale dla nauczycieli

Skale obserwacyjne dla nauczycieli powinny:

- mieć ujednolicony format i strukturę
- odwoływać się do określonej koncepcji teoretycznej zdolności
- być zróżnicowane pod kątem etapu edukacji, ze szczególnym uwzględnieniem uczniów klas I-III szkoły podstawowej
- zawierać pytania dotyczące osiągnięć ucznia – jedno z wielu kryteriów
- zawierać pytania pozwalające na odróżnienie uczniów zdolnych od np. pracowitych
- pełnić rolę pomocniczą w diagnozie

Rekomendacje (2/3)

Rozwiązania systemowe

Proponujemy:

- opracowanie narzędzi spełniających standardy psychometryczne dla nauczycieli
- szersze **włączenie tzw. sprzymierzeńców szkoły we wsparciu ucznia zdolnego** oraz w ocenie i walidacji narzędzi do diagnozy uczniów zdolnych
- opracowanie **studiów podyplomowych, szkoleń, kursów z diagnozy i pracy z uczniem zdolnym**, szczególnie dla nauczycieli pracujących z młodszymi uczniami (szkoła podstawowa, klasa I-III)
- opracowanie systemu monitoringu losów ucznia zdolnego

Rekomendacje (3/3)

Rozwiązania systemowe

- poszerzanie oferty metod diagnostycznych dla nauczycieli
- dbanie o aktualizację norm dla używanych metod oraz standaryzację narzędzi diagnostycznych
- współpracę ze specjalistami, szczególnie w przypadku uczniów „podwójnie wyjątkowych”
- cyfryzację metod diagnostycznych - wykorzystanie komputerów i Internetu w diagnozie

Dziękujemy za uwagę

Kontakt:

Ośrodek Rozwoju Edukacji
Aleje Ujazdowskie 28
00-478 Warszawa

tel. 22 345 37 58

www.ore.edu.pl/uczenzdolny

Bibliografia

- Austrian Research and Support Centre for the Gifted and Talented [internetowa baza publikacji OZBF: http://www.begabtenzentrum.at/wcms/picture/upload/File/Handreichungen/praesmappe_en_nov10.pdf]*
- Brouwers, S.A., Van de Vivjer, F.J.R., i Van Hemert, D.A. (2009). Variation in Raven's Progressive Matrices scores across time and place. *Learning and Individual Differences*, 19, s. 330-338.
- Dyrda, B. (2007). *Zjawiska niepowodzeń szkolnych uczniów zdolnych*. Kraków: Impuls.
- Dyrda, B. (2011). *Badanie systemu pracy z uczniem zdolnym. Raport z badania case study w Austrii, Czechach, Finlandii, Niemczech i Wielkiej Brytanii*. Warszawa: ORE.
- Eby, J.W., Smutny, J.F. (1998). *Jak kształcić uzdolnienia dzieci i młodzieży*. Warszawa: WsiP.
- Guziuk- Tkacz, M. (2011). *Badania diagnostyczne w pedagogice i psychopedagogice*. Warszawa: W.A. Żak.
- Limont, W. (2010). *Uczeń zdolny. Jak go rozpoznać i jak z nim pracować*. Sopot: GWP.
- Sękowski, A.E. (2004). *Psychologia zdolności. Współczesne kierunki badań*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Uszyńska- Jarmoc, J. (2005). *Sposoby identyfikacji rozwojowego potencjału intelektualnego a modele stymulowania rozwoju uzdolnień dzieci we wczesnym dzieciństwie*. W: W. Limont, J. Cieślukowska (red.) *Wybrane zagadnienia edukacji uczniów zdolnych, t. 1* (s. 117-139). Kraków: Impuls